

MALÁ ŠTÚDIA O FANATIZME (NA MOTÍVY VEĽKEJ ŠTÚDIE MARIANA VÁROSSA O FANATIZME)

IVAN BURAJ, Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK, Bratislava

BURAJ, I.: A Small Study of Fanaticism (Inspired by a Large Study of Fanaticism by Marian Váross)
FILOZOFIA 69, 2014, No 2, p. 143-153

The aim of the first part of the paper is to make the reader acquainted with the selected parts of Váross's large study of fanaticism (*Le Fanatisme. Une analyse psychologique et axiologique*; Paris: Sorbonne 1947, 541 pp.). The second part deals with two contemporary most expanded kinds of fanaticism: political and ideological ones as two distinctive kinds of rationality. Attention is paid also to several parallels between political fanaticism and ideological fanaticism, as they are defined by M. Váross, and as conceived by H. Arendt.

Keywords: Marian Váross – Fanaticism and “pseudofanaticism” – Rationality – Political and ideological fanaticisms – H. Arendt – Totalitarian regime and totalitarian ideology

Úvod. Svojím spôsobom je smutnou iróniou a súčasne osobnou tragédiou Mariana Várossa, že napísal prácu o fanatizme, aby sa neskôr sám stal obeťou jednej z jeho odrôd. No iba „svojím spôsobom“, lebo sám si dobre uvedomoval (ako to naznačil v úvode svojej práce o fanatizme) blížiacie sa nebezpečenstvo, ktoré tak v minulosti, ako aj v jeho dobe mohlo začať (a už aj pomaly, postupne, ale s istotou začalo) ohrozovať jeho i podobne vzdelaných kolegov. Skúmajúc všestranne túto problematiku teda musel pochopiť a predvídať, že fanatizmus v každej dobe zákonite likviduje „predovšetkým tie najvzdelanejšie a nadpriemerné osobnosti“ (Uher 1998, 423).

V prvej časti svojho príspevku sa zameriame na niektoré vybrané (a z nášho pohľadu aj najzaujímavejšie) časti naozaj rozsiahleho (400 normostrán, rukopisných 541 strán)¹ a z politických dôvodov nepublikovaného rukopisu Mariana Várossa o fanatizme,² ktorý on sám nazýval raz doktorskou prácou, inokedy „len“ štúdiou a ktorý bol výsledkom jeho dvojročného postgraduálneho študijného pobytu na slávnej parížskej Sorbonne. V druhej časti sa zase sústredíme na dve v súčasnosti asi najrozšírenejšie formy fanatizmu – na politický fanatizmus a ideologický fanatizmus ako dva osobité druhy racionality. Pritom si budeme všímať niektoré paralely medzi politickým a ideologickým fanatizmom, tak, ako ho charakterizoval M. Váross, a politickým a ideologickým totalitarizmom v chápaní H. Arendtovej.

¹ Preto sa v našom prípade budeme pridrižovať práve tohto „reálneho“ stránkovania, t. j. tak, ako sú strany číslované v existujúcom rukopise knižnice Filozofického ústavu SAV v Bratislave.

² *Le Fanatisme. (Une analyse psychologique et axiologique)*. Paris: Sorbonne 1947.

Napriek názvu práce (*Fanatizmus. Psychologická a axiologická analýza*) Városov prístupoval k problematike fanatizmu od začiatku komplexne, zo všetkých možných hľadísk.³ Tento prístup – ako zdôrazňujú komentátori a znalci jeho diela – je pre neho vôbec typický: problémová rozmanitosť, „bytosťná inklinácia k interdisciplinárnosti“, pričom „za centrálnu križovatku príslušných interdisciplinárnych prítokov pokladal axiológiu ako osobitnú vednú disciplínu, umožňujúcu prácu jej rozličných aplikácií, ku ktorým patria právo, ekonómia, estetika, etika atď., na vyššej úrovni“ (Kopsová 1998, 385). Zrejme aj preto je práve táto vedná disciplína uvedená v podtitule práce. A práve tak, ako jestvujú rozličné druhy hodnôt, existujú i rôzne formy fanatizmu. Jeho komentátori však zároveň zdôrazňujú, že „po celý život ho však neopúšťala ani filozofia, ktorú pôvodne vyštudoval a považoval za teoretický základ všetkých ostatných, najmä humanitných vied“ (Uher 1998, 416).

Niekoľko slov o štruktúre celej Városovej práce.

Práca pozostáva zo siedmich častí a záveru. Prvú časť tvorí úvod s názvom *Každodenná skúsenosť*, kde vysvetľuje, aké okolnosti ho priviedli k téme fanatizmu. V druhej časti sa venuje rozličným formám fanatizmu, ktoré zastrešuje ideologický fanatizmus. V tretej časti sa zase zameriava na skúmanie psychologických podmienok fanatizmu a v rámci nich sa sústreďuje na štruktúru osobnosti a na jej sociálne vzťahy. Obsahom štvrtej časti práce sú hodnoty, ich povaha, hierarchia a spôsoby ich poznania a hodnotenia, ktoré zahŕňa pod pojem „perspektivizmus“. V piatej časti sa Városov vracia späť k fanatizmu ako psychologickému javu, pričom ho zároveň začleňuje do sociálneho kontextu. A v šiestej časti sa opäť pristavuje pri hodnotách a okrem iného si tu všíma hodnoty a ideály fanatika. Nakoniec v siedmej časti sa Városov venuje filozofickým dôsledkom fanatizmu: skúmaniu jeho gnozeologických a logických dôsledkov, ako sú iracionalizmus, solipsizmus a logický absolutizmus, ďalej aj týmto dôsledkom v etickej a sociologickej oblasti. Celú prácu završujú autorove záverečné kritické úvahy o fanatizme.

Niektoré vybrané myšlienky a tézy práce. Už sme spomenuli, že v úvode svojej práce Városov objasňuje dôvody napísania práve takejto práce. Ako prvý dôvod uvádza osobné skúsenosti s fanatizmom počas druhej svetovej vojny, ktorý koniec koncov spôsobil genocídu a holokaust. Druhým dôvodom boli opäť jeho vlastné každodenné skúsenosti bezprostredne po druhej svetovej vojne: Atmosféra nenávisti a pomsty voči Nemcom, Maďarom a znovu Židom na tzv. domácom území v duchu hesla *Oko za oko, zub za zub, smrť za smrť* vytvárala živnú pôdu pre ďalšie prejavy fanatizmu. V tejto spojitosti spomína niektoré aspekty analýzy (a zároveň formy) tohto fenoménu: psychologické, axiologic-

³ Polymorfnosť v prístupe k fanatizmu sa mu akoby spätne vracala v podobe mnohých ohlasov predstaviteľov rozličných vedných disciplín. Konkrétne psychológ Damián Kováč vytýčil ako jednu z prvoradých úloh historikov, pokiaľ ide o život a dielo M. Városov toto: „... pokladať rozsiahle rukopisné práce, predovšetkým však nerealizovanú monografiu o fanatizme, za provokujúcu súčasť prameňov k dejinám psychológie na Slovensku a po náležitom štúdiu rozhodnúť, čo z toho a v akej podobe sprístupniť vedeckej odbornej komunite“ (Kováč 1993, 23).

ké, sociologické, ku ktorým neskôr pridáva aj ďalšie: gnozeologické, ontologické, logické, filozofické, etické, náboženské, ideologické, politické... Ako tu konštatuje, takmer každá oblasť ľudského myslenia a ľudskej aktivity môže zahŕňať nejakú formu fanatizmu. Preto je dôležité hľadať to, čo tieto formy spája – nejaký ich spoločný základ. A takýto základ podľa neho treba hľadať v orientácii na tri základné oblasti, roviny: ideologickú, psychologickú (caractérologique) a axiologickú. Konkrétne povedzme z ideologickej sféry možno ďalej vyvodit' filozofický, náboženský a politický fanatizmus (Váross 1947, 8-9). A potom sa už Váross sústreďuje na samotný pojem fanatizmu.

Ako vysvetľuje na základe rôznych cudzojazyčných encyklopédií, všeobecne je pre fanatizmus typická neotrasiteľná viera v istý ideologický systém, pričom takúto vieru sprevádzajú nekompromisné vyhlásenia na jej obhajobu a obranu proti všetkým jej nepriateľom (Váross 1947, 14). Fanatik je teda človek – idealista, ktorý neochvejne zotráva na svojom presvedčení.

Fanatizmus však Váross neskúma len ako čisto teoretický, abstraktný problém. A tak jednotlivé formy fanatizmu analyzuje napríklad v úzkej súvislosti s psychickou štruktúrou osobnosti (a potom i s existujúcimi spoločenskými pomermi). Vďaka tomu tieto formy „oživajú“ v konkrétnych historických postavách: G. Bruno, Nietzsche, Savonarola, Kalvín, Hitler alebo Lenin. Pritom všetky formy fanatizmu sú navzájom natoľko prepojené, že tvoria jednotný systém, ktorý zahŕňa isté jeho podoby a zároveň ostatné, „nepravé“, „falošné“ neprijíma, vylučuje (Váross 1947, 18-19).

Preto aj Váross odlišuje skutočný fanatizmus od tzv. pseudofanatizmu (Váross 1947, 21-30). Príkladom „pseudofanatizmu“ či nepravého fanatizmu môže byť podľa Várossa zberateľ známok, ktorého porovnáva so skutočným fanatikom – napríklad v politickej oblasti, teda s politickým fanatikom. Kým prvého (zberateľa známok) jeho vášeň zasahuje iba čiastočne, druhého pohlcuje úplne. Kým zberateľ známok je popri svojej vášni napríklad aj manželom, otcom, úradníkom, kresťanom, Francúzom, viera politického fanatika určuje všetko ostatné, všetky jeho ďalšie roly – manžela, otca, úradníka, kresťana, Francúza atď. Základný rozdiel teda spočíva v tom, že „fanatizmus“ zberateľa sa prejavuje iba v jeho vášni, ktorá necharakterizuje celú jeho osobnosť. Ba čo viac, jeho filatelistická vášeň je len dôsledkom, aj to nie nevyhnutným, jeho osobnosti. Skutočný fanatizmus vplýva na celého človeka. „Celá jeho aktivita, tak, ako i celé jeho myslenie závisí od jeho politickej koncepcie...“ (Váross 1947, 22). Pravda, ako zároveň Váross upozorňuje, rozdiel medzi nimi nemusí byť vždy zreteľný. Napríklad medzi vedcami môžu byť skutoční fanatici, lebo viac než na presadenie vedeckej teórie či vynálezu sa zameriavajú na presadzovanie a obhajobu nejakej ideológie.

Každý skutočný fanatizmus je však koniec koncov sociálny a politický. Politický fanatizmus je v súčasnosti najrozšírenejšou formou fanatizmu a napriek prevládajúcej povere nie je len akousi absurdnou predstavou (Váross 1947, 123). Fanatik potrebuje sociálne prostredie, spoločnosť, ktorú by mohol teoreticky i prakticky ovplyvňovať.

Typickými predstaviteľmi politického fanatizmu sú podľa Várossa Lenin a Hitler.

Pokiaľ ide o Lenina, toho s ďalšími reprezentantmi politického fanatizmu zblížuje jeho (takmer absolútna) ideologická zásadovosť, ktorá len zriedka pripúšťa kompromisy

alebo nejakej opravy. Na druhej strane jeho fanatizmus sa značne líši od Kalvínovho alebo Savonarolovho fanatizmu. Leninov fanatizmus sa viac než na samotnú vieru vzťahoval na realitu, na jej nutnú zmenu. A ako každý „správny“ revolucionár Lenin bol presvedčený, že skutočná zmena reality môže nastať iba úplnou deštrukciou starej štruktúry a jej nahradením novou, ktorá by sa viac približovala sociálno-politickému ideálu. Pritom takáto radikálna premena sa má na základe určitých predpokladov udiat' s takmer neodvratnou nevyhnutnosťou. Na druhej strane sám Lenin sa správal a konal ako nejaký vládca, kormidelník dejín. Vždy akoby jasne vedel, ako postupovať, kedy zrýchliť, a kedy spomaliť ich chod. Keď študujeme jeho životopis, máme dojem, že bol schopný uskutočniť revolúciu v Rusku bez pomoci, resp. len s úzkym okruhom tzv. profesionálnych revolucionárov. Zvlášť ťažko znášal akúkoľvek konkurenciu ohrozujúcu jeho postavenie. Aj ideový program strany bol výlučne jeho dielom. A predsa ho Városov na rozdiel od Hitlera hodnotí vcelku pozitívne. Lenin, ako doslova píše, „je jedným z najčistejších politických fanatikov v pozitívnom zmysle slova“ (Városov 1947, 94). Városov totiž potom, čo odlíšil pseudo-fanatizmus od skutočného fanatizmu, trvá na tom, že tak ako každý iný ľudský výtvor aj fanatizmus môže zohrávať tak pozitívnu, ako aj negatívnu úlohu. Jeho pozitívna úloha spočíva v tom, že fanatizmus môže niekedy stimulovať progresívny rozvoj ľudstva. Naopak negatívnou stránkou fanatizmu je jeho tendencia „zakonzervovať“ rozvoj, zachovať status quo chorej a antisociálnej spoločnosti (Városov 1947, 526).

To bol aj prípad Hitlera. Ten podobne ako Lenin (a ako napokon všetci veľkí politickí fanatici) zostal v podstate celý život sám, plne závislý od politického života. A podobne ako Leninova aj Hitlerova povaha a jeho duchovný život boli zásadne ovplyvnené jeho politickým zmýšľaním. Kým však Lenin obetoval svoj život strane, Hitler sa celkom stotožnil s nemeckým národom. Keď písal svoje dielo *Mein Kampf*, bol až nečakane otvorený. Z jeho diela jasne vyplývalo, že svoju vlastnú vieru považoval za svetlo potrebné na to, aby svietilo na cestu nemeckému národu, ktorý si spočiatku nevedomoval svoju rolu. Ľud postavil problém a on, podľa vlastného vyjadrenia, zase našiel jeho riešenie (Városov 1947, 112-113). Pritom sa značne opieral o minulosť, domnelú nemeckú tradíciu, a najmä o znovuzrodenú mytológiu. Tá mala „zbožštit“ a zároveň posvätiť jeho politickú koncepciu. Jej jadro tvorili dve vzájomne spojené idey: antisemitizmus a čistota nemeckej rasy. V tejto spojitosti Városov vyslovuje originálny, ako sám hovorí „odvážny“, názor, podľa ktorého Hitlerovo panictvo sa odrazilo aj na jeho rasistickej koncepcii (Városov 1947, 114).

Hitler bol však predovšetkým fanatik a len ako fanatika ho môžeme pochopiť (Városov 1947, 116). Svoje názory prezentoval ako neotrasiteľné presvedčenie, a to aj vtedy, keď sa ukázalo, že nemá pravdu. Jeho „neotrasiteľnosť“ vyplývala z predstavy, ba viac než z predstavy, zo suverénneho, fanatického presvedčenia, že existuje len jedna pravda, a to jeho pravda. Fanatik, Hitlera nevynímajúc, „núti svoje okolie a svoje publikum, aby prijalo jeho vlastný spôsob vnímania vecí. Používa všetky propagandistické a presvedčovacie prostriedky, pričom sa obracia na najcitlivejšie miesto v človeku: Človek, zbuď sa a dívaj sa! A tomuto prebudенému človeku predstavuje súbor homogénnych aspektov, ucelený systém hľadísk, ktoré nemajú iba vyvolať jeho zvedavosť, ale ktoré mu zároveň

predkladajú jediné a nevyhnutné riešenie“ (Váross 1998, 123). Takto sa jednému fanatikovi podarilo zdanlivo nepochopiteľné: postupne sfanatizovať drvivú väčšinu inak vcelku rozumne uvažujúcich ľudí. Nečudo, že sám Hitler pripisoval fanatizmu veľký význam, o čom napríklad svedčí citát z diela *Mein Kampf*, vybraný aj M. Várossom: „Budúcnosť strany je spojená s fanatizmom svojich členov“ (Váross 1947, 118).

Fanatizmus ako forma politickej a ideologickej racionality. Fanatizmus je často takmer automaticky spájaný s nejakým neriadeným, nekontrolovateľným výbuchom emócií, vymykajúcim sa rozumu, akejkol'vek racionalite. Je to však naozaj tak? Je fanatizmus len niečo iracionálne, nekontrolovateľné, ba až slabomyseľné?

Čiastočne sme už dali na to odpoveď. A tiež sme spomínali, že Váross, ktorý za jadro fanatizmu považoval neotrasiteľnú vieru v nejaký ideálny systém či politický režim, súčasne zdôrazňoval, že za politickým a ideologickým fanatizmom vonkoncom nemusí stáť len nejaká absurdná predstava, viera. Skúsenosti napríklad z druhej svetovej vojny ukázali, že všetko je oveľa zložitejšie.

Aký je teda vzťah medzi racionalitou, resp. iracionalitou a fanatizmom? Predtým, než odpovieme na túto otázku, musíme aspoň v stručnosti vysvetliť, čo si predstavujeme pod racionalitou. Nie je to však vôbec ľahká úloha, lebo existuje prinajmenšom toľko pojmov racionality, koľko existuje filozofických systémov (Avtonomova 1988, 116). A dodajme, že na svete existuje tiež zrejme toľko racionalizmov, koľko iracionalizmov. Rozdiel medzi nimi nie je absolútny. Naopak, odvíja sa od toho, podľa akých kritérií niečo označíme za „racionálne“, a niečo za „iracionálne“. Navyše, každý typ racionality býva spojený s určitým typom moci. Ako ukazuje napríklad Michel Foucault na dejinách šíalenstva, jedna racionalita bláznovstvo tolerovala, druhá ho vylúčila a prakticky odsúdila na mlčanie a ďalšia ho „uväznila“ v psychiatrických zariadeniach (Foucault, 1993).

Racionálne sa v našom „civilizačnom okruhu“ dodnes najčastejšie spája s rozumom, aj to len s „naším“ rozumom, teda s rozumom, ktorý sa riadi našimi normami. To, čo z nich vybočuje, čo je dokonca „len“ emocionálne, nie je podľa toho racionálne. Racionálne konanie totiž na rozdiel od emocionálneho, t. j. neovládnuteľného konania, spustenej pomínuteľnou, prchavou emóciou a uskutočňovaného nezávisle od jeho dôsledkov, je také konanie, pri ktorom je jasne stanovený cieľ aj prostriedky, ktoré sa zdajú byť najefektívnejšie a najekonomickejšie (Bauman 2000, 81). Z toho by sa dalo usudzovať, že byť racionálny znamená byť v podstate rozumný. Ako však zdôrazňujú mnohí moderní a súčasní filozofi (Weber, Husserl, Heidegger, Arendtová, Bauman, Rawls, Bělohradský a ďalší), racionalita je niečo iné než rozum. Pritom poukazujú na reálny a vonkoncom nie zriedkavý konflikt medzi racionalitou a rozumom, ktorý sa prejavuje napríklad v tom, že napriek racionálnym postupom môžeme dosiahnuť veľmi neracionálne ciele, výsledky. Ba čo viac, moderný racionalizmus podľa nich viedol k zlyhaniu rozumu a všetkého, čo k nemu akoby neoddeliteľne patrí. Moderný racionalizmus vyvinul napríklad aj masové, priemyselné zabíjanie – holokaust. Preto zdá sa byť celkovo akceptovateľný postoj J. Rawlsa, ktorý na jednej strane uznáva, že racionálne a rozumné sú komplementárne idey, zároveň však zdôrazňuje, že racionálnym činiteľom chýba určitá forma morálnej

citlivosti a skôr sa vzťahujú na záujmy, ktoré sledujú výlučne svoj prospech (Rawls 1997, 42-43). A to by zase malo vyplývať z toho, že kým v racionalite prevláda inštrumentálny rozum, ktorý slúži záujmom a hodnotám danej osoby, v rozumnosti prevláda morálny rozum, ktorý zaisťuje jej spravodlivé vzťahy s ostatnými osobami; kým racionalita rozhoduje o cieľoch a prostriedkoch konania, rozumnosť posudzuje ich prijateľnosť pre ostatných ľudí (Barša 2007, 316-317).

Dajme však opäť slovo Városovi, ktorý tvrdí, že „fanatizmus sa pokúša oživiť primitívneho človeka alebo presnejšie oživiť mentalitu detstva a dospievania“ (Váross 1998, 120). Tento citát treba čítať pozorne. Mohlo by sa totiž stať, že na základe jeho dezinterpretácie budeme fanatika stotožňovať s infantilným, resp. primitívnym človekom, čo, pochopiteľne, tento citát nevyjadruje. Váross si vždy jasne uvedomoval, že k fanatikom patrili aj Bruno, Savonarola, Kalvín, Luther či Lenin a že ani jeden z nich nebol ani infantilný, ani primitívny. Podobne ani ľudové masy, ktoré podliehajú fanatizmu vodcov natoľko, že sa samy stávajú fanatickými, ako upozorňuje Arendtová, netvorila len primitívi a násilníci. Na druhej strane fascinácia mas je spoločenským javom, a je teda závislá od povahy spoločnosti. A pre modernú spoločnosť je podľa nej charakteristický nedostatok zmyslu pre racionálny úsudok, čo sa prejavilo v Nemecku na začiatku druhej svetovej vojny, keď Hitler, ktorý prezentoval svoje názory ako neotrasiteľné presvedčenie, neustránil vierohodnosť ani vtedy, keď sa ukázalo, že nemá pravdu (Arendtová 1996, 429).

Ďalej si treba uvedomiť, že keby bol fanatizmus len nejaký silný pocit – posadnutosť, vášeň, náruživosť –, nebolo by na ňom nič zlé, lebo, ako zdôrazňoval inak typický predstaviteľ racionalistickej filozofie Hegel, „bez náruživosti sa *nič veľké na svete* neuskutočnilo“ (Hegel 1970, 712). A opačne: „Nepřítomnosť emocií nezpůsobuje racionalitu, ani ji nenapomáhá. ‚Nezúčastněnost a lhostejnost‘ k ‚nesnesitelné tragédii‘ mohou být skutečně hrozné, pokud nejsou výsledkem ovládnutí se, ale jasným projevem nepochopení. Aby člověk reagoval rozumně, musí být nejdříve ‚pohnut‘. Protějškem emocionálního není totiž ‚racionální‘, ať už se tím míní cokoli, ale neschopnost se dojmout, tj. obvykle patologický jev, nebo sentimentalita, tj. zvrácenost citu“ (Arendtová 1995b, 47). Racionalizmus akoby naozaj ľudí neustále vyzýval: „Zbavte sa všetkých emócií!“ To však nie je argument proti fanatizmu ako forme racionálneho konania. Naopak, práve najhoršia podoba fanatizmu je zrejme fanatizmus akoby zbavený emócií.

Z toho, samozrejme, nevyplýva, že fanatizmus prestáva byť vášňou, a špecificky politický fanatizmus nenávisťou vášňou, ktorá vyhľadáva predovšetkým nepriateľa. Arendtová hovorí: „Že násilí často vzniká z hnevu, je známá vec. Hnev môže byť skutočne iracionálny a patologický, ale to lze říci i o každém jiném lidském afektu. Je bezpochyby možné vytvořit takové podmínky, v nichž lidé ztrácejí svou lidskost – například koncentrační tábory, mučení, hladomor. To však ještě neznamená, že se začínají podobat zvířatům; v těchto podmínkách totiž nejsou nejzřetelnějším znakem ztráty lidskosti hnev a násilí, nýbrž spíše jejich zřejmá absence“ (Arendtová 1995b, 46). V tejto súvislosti ju akoby dopĺňa A. Badiou, keď hovorí: „Problémom politiky je zvládnutie nenávisťi... Inými slovami, v politike, kde existujú nepriatelia, je jednou z úloh organizácie, nech už by

ňou bolo čokoľvek, ovládnuť či naozaj zničiť následky nenávisti“ (Badiou 2012, 78).⁴ To je tiež hlavný cieľ politiky fanatizmu.

O vzťahu fanatizmu a racionality teda platí niečo podobné, čo Foucault povedal o vzťahu násilia a racionality: „Tvrdilo sa, že ak žijeme vo svete rozumu, môžeme sa zbaviť násilia. To je celkom chybné. Medzi násilím a racionalitou nie je nesúlad... Najnebezpečnejšia na násilí je jeho racionalita...“ (Foucault 1994, 803). A analogicky zrejme najnebezpečnejšie je spojenie fanatizmu s rozumom – napríklad vzdelaný, racionálne kalkulujúci fanatik, fanatik akoby bez vášni, bez nenávisti. Že aj takýto typ fanatika je možný, to dokazuje písaná i nepísaná história holokaustu. Jeho vykonávateľmi boli fanatici, ktorí sa však zároveň vedeli ovládať.

Priam prototypom takéhoto „druhu“ fanatika sa stal vojnový zločinec, jeden z hlavných organizátorov nacistického holokaustu a koncentračných táborov Adolf Eichmann.

Podľa Arendtovej Eichmann nebol patologickým vojnovým zločincem so sadistickými sklonmi. Viacerí svedkovia napríklad potvrdili, že Eichmann sa sám žiadneho zabíjania nedopustil a že sa slušne správal i k predstaviteľom židovskej obce. Správal sa skôr ako typický úradník, u ktorého absentovala schopnosť samostatného myslenia. Práve absencia takéhoto myslenia je podľa Arendtovej najnápadnejšou a najvýraznejšou črtou Eichmannovej povahy. Eichmann nebol hlúpy, píše Arendtová. Ale to, čo ho akoby predurčilo na to, že sa stal jedným z najväčších zločincov nacistickej epochy, bola absencia myslenia (Arendtová 1995a, 381). Arendtová pod tým rozumie jednak absenciu kritického, problematizujúceho myslenia, ale hlavne jeho neschopnosť myslieť z pozície iného človeka, vcítiť sa do jeho situácie. Aj na súdnom procese v Jeruzaleme sa Eichmann najčastejšie hájil tým, že iba poslúchal rozkazy svojich nadriadených a ako organizátor transportov židovského obyvateľstva do vyhladzovacích táborov dbal predovšetkým o to, aby sa do bodky dodržiaval harmonogram odchodu vlakov do koncentračných táborov.

V tomto kontexte nie je bez zaujímavosti, že Városov postupne prehodnocoval svoj postoj k fanatizmu, a zvlášť jeho spojenie so zlom: „Koncom druhej svetovej vojny,“ píše vo svojich denníkových záznamoch, „sa vo mne vykryštalizovala myšlienka, že príčinou takých masových zločinov, k akým patrila fašizmus, je fanatická zaslepenosť myslí. Z tejto myšlienky vznikol aj dlhodobější teoretický projekt a napokon moja parížska dizertácia. Odvtedy som už veľakrát v duchu, v diskusiách, ale aj poznámkach túto domnienku korigoval. Fanatizmus je psychologický fenomén na hranici patologickosti, ktorý môže všeličo objasniť, ale nemožno ho pokladať za hlavné sociálne zlo, a tým menej za podstatu. Vypočítavý mocipán so sadistickými sklonmi je horší ako fanatik, fanatika do istej miery ‚ospravedlňuje‘ jeho viera, zatiaľ čo vypočítavca nič. Fanatik je zajatec idey, takže vlastne by ani nemal byť predmetom súdu, ale skôr je objektom prevýchovy (brainwashingu v kladnom zmysle slova, ak je také dačo vôbec možné)“ (Városov 1993, 81). S tým by sa dalo súhlasiť, pravda, až na to, že vypočítavý sadista a fanatik sa ani v jednej a tej istej osobe celkom nevyklúčujú.

⁴ Tomuto aspektu politiky sa autor bližšie venoval v článku venovanom práve Alainovi Badiouovi (Buraj 2013).

V tejto súvislosti Bauman pripomína, že moderné a „archaické“ prvky sa v holokauste navzájom nevyučovali, ale naopak podporovali. Holokaust bol v jeho ponímaní zvláštnou kombináciou nezvyčajného a normálneho, racionálneho a iracionálneho, silných (až zvrátených) emócií i zdržanlivosti a rozumu.⁵ A čosi podobné platí aj o fanatizme, ktorý môže byť tiež akousi zvláštnou zmesou racionálneho a emocionálneho (resp. – bez toho, aby sme ich stotožňovali – iracionálneho), excesu a normálnosti.

K takémuto chápaniu fanatizmu sa napokon zrejme prikláňa i Városov, ktorý ho hodnotí na stránkach svojej práce často rozporuplne. Raz ho napríklad z psychologického hľadiska napriek niektorým excesom označuje za normálny jav (Városov 1947, 17), inokedy zase povedzme z gnozeologického hľadiska ho zaraďuje medzi iracionálne prejavy osobnosti (Városov 1998, 122). To nám však možno skôr bráni než pomáha jasnejšiemu pochopeniu podstaty fanatizmu.

Primát, nadradenosť subjektu spôsobuje, snaží sa objasniť Városov, „že všetky kognitívne akty fanatika sú iba hľadaním dôkazov a nových ‚objektívnych‘ argumentov v prospech absolútnej primárnej myšlienky alebo, všeobecnejšie, v prospech intencionálnej perspektívy, ktorá vyjadruje egocentrické sebavedomie fanatických subjektov. Predmet pozná fanatik vtedy, keď zodpovedá absolútne pozitívnej alebo absolútne negatívnej hodnotiacej tendencii“ (Városov 1998, 123). A predsa, aj v tomto prípade sa dá hovoriť o špeciálnej logike fanatickov (Városov 1998, 123-124). Ich logika nie je celkom vzdialená logike racionalistov typu Spinozu alebo Descarta.

Popri tejto logike (či spolu s ňou) tu však „existuje istý iluzionizmus, ktorý charakterizuje práve systém epistemologických dôkazov u fanatickov a ktorý sa uplatňuje v celom ich chápaní reality: realita podľa nich nie je štruktúrou objektívnych dát, ale výlučne systémom dát vedomia, konštruovaným selektívne podľa pozitívnych alebo negatívnych emočno-akčných intencií“ (Városov 1998, 122). „Ideál reality, ktorý vytvárajú fanatici, je z logického hľadiska iba štruktúrou reality, ktorej zákony sa zhodujú so zákonmi myslenia fanatickov. Všetko, čo sa nezhoduje s týmto postulovaným ideálom, ktorý sa podľa fanatickov už nachádza, i keď potenciálne a latentne, v súčasnej realite, je falošné, úpadkové, deformované, nepravdivé“ (Városov 1998, 124). Takto sa pojmy pravdy a hodnoty u fanatickov zlievajú do jedného pojmu „pravdy-hodnoty“ (Városov 1998, 125). A práve v tejto tendencii zblížovať pravdu a objektivitu vedeckých faktov so sférou hodnôt, apli-

⁵ Vytváral sa napr. osobitý „morálny kódex“ vojaka, dozorca a pod., ktorý mal za cieľ „normalizovať“ všetky excesy. Bauman uvádza ešte jeden zaujímavý fakt. Údajne pri odvodoch za členov pohotovostných oddielov boli vyradovaní všetci príliš horliví, príliš emocionálne alebo ideologicky zapálení jednotlivci (Bauman 2002, 46). Pozornosť sa venovala celkom opačným vlastnostiam: presnosť, rýchlosť, spoľahlivosť pri vykonávaní príkazov. Z toho podľa Baumana tiež vyplýva, že ani inštitúcie, ktoré iniciovali, organizovali a riadili holokaust, neboli v sociologickom zmysle patologické, abnormálne. Naopak, svojimi typickými črtami (racionálnosť, plánovitosť, efektívne riadenie, koordinovanosť a pod.) boli typickým produktom modernej civilizácie (Bauman 2002, 134-137). No popri tom treba zároveň stále pripomínať, že niektoré črty holokaustu neboli ani zďaleka ani moderné, ani „normálne“: primitívne vraždenie plné nenávisť, sadizmus, mučenie obetí v okupovaných krajinách poukazujú na pretrvávajúce primitívnych emócií a predsudkov, primitívneho fanatizmu.

kovat vedecké metódy na oblasť individuálneho a spoločenského života, založenú v podstate na subjektívnych postulátoch, vidí M. Városovú jednu z príčin zrodu a zároveň jednu z podstatných rysov súčasného politického fanatizmu.

Z tohto hľadiska sa fanatický racionalizmus podľa Városovú zásadne odlišuje od filozofického racionalizmu. Nie je totiž racionálny v tom zmysle, že by sa spoliehal výlučne na logické metódy. „Preto by sa dalo skôr hovoriť o fanatickom iracionalizme. Na druhej strane sa však fanatici bránia každému znevažovaniu, ktoré by malo spochybniť logickú hodnotu ich metódy uvažovania, podnecujú citovú stránku človeka, ale po tomto preventívnom manévri sa obracajú na intelekt. A hoci je to osobný intelekt, pripisujú mu univerzálny a absolútny charakter“ (Városovú 1998, 124).

Tieto úvahy v mnohom pripomínajú závery, ktoré formulovala Arendtová vo vzťahu k charakteru totalitárnej ideológie a jej racionalite (či už s úvodzovkami, alebo bez nich).

Už sme spomínali, že podľa Városovú sa fanatici riadi „špeciálnou logikou“. Arendtová zase charakterizovala totalitárnu ideológiu takými atribútmi, ako je imperatívna bezvýhradnosť, podivuhodná logickosť a logická dôslednosť jej úvah a záverov.⁶ Všetky tieto atribúty spája ideologické pohrdanie skutočnosťou, faktmi (Arendtová 1996, 618).

Pre fanatici je typické aj „zatváranie očí“ pred realitou: To, čo nezapadá do jeho ideologickej schémy, akoby neexistuje. Pravdaže, ideológia fanatici sa vždy nejakým spôsobom týka aj reality. Je to však postulovaná realita, teda realita založená na predpokladoch, požiadavkách, axiómoch. Navyše, fanatická ideológia nie je už len systém ideí, vytvorených myslením, ale tieto idey nadobúdajú v predstavách fanatici ontologickú, až absolútnu povahu. Z ideí sa stávajú idoly a z esencií týchto ideí zase ničím a nikým nespochybniteľné skutočnosti. Preto stúpenci takejto ideológie sú presvedčení, že ich ideológia je tou jedinou správnu ideológiou (Városovú 1947, 135).

A niečo podobné pozorujeme aj v prípade totalitárnej ideológie, ktorá sa vo vzťahu k realite podľa Arendtovej vyznačuje nasledujúcimi osobitosťami: 1. Je to aspirácia na totalitný výklad dejín: totalitný výklad minulosti, prítomnosti a budúcnosti. História je prispôbená jednej ideí (napríklad ideí rasy, triedy a pod.). Táto jediná idea má všetko vysvetliť, a naopak história sa javí ideológii ako niečo, čo sa dá pomocou tejto hlavnej, nosnej idey vykalkulovať. 2. Ďalej je to nezávislosť od akejkoľvek skúsenosti. Táto ideológia sa odpútava od reality a trvá na existencii akejsi „pravdivejšej“, skutočnejšej reality, skrytej za všetkými poznateľnými vecami. 3. A napokon, je to metóda totalitárnej ideológie. Ideologické argumenty a dôkazy sú založené na už spomínanej logickej dedukcii, t. j. na východiskovej premise nezávislej tak od skutočnosti, ako aj od skúsenosti (Arendtová 1996, 634-635). Városovú tu znovu akoby len v dokonalom súzvuku s Arendtovou dodáva: „Fanatici prijímajú absolútnu platnosť primárnej idey, ktorá je zároveň integračným prvkom všetkých ich ideológií, z čoho vyplýva, že logika fanatici má predovšetkým všeobecne deduktívny charakter“ (Városovú 1998, 124). Preto ju označuje termínom „deduk-

⁶ Ako pripomína slovinská filozofka Andrina Tonkli-Komel, Arendtová tu hovorí o „tyranii logicnosti“, ktorá sa niektorými svojimi metódami a postupmi podobá na „vonkajšiu tyranii“ (Tonkli-Komel 2012, 807).

tívny racionalizmus“, vychádzajúcim z absolútnej idey, ktorá je pre fanatikov zároveň základným princípom existencie a samotným zmyslom skutočnosti (Váross 1998, 126).

S tým súvisí ďalšia možná paralela medzi totalitárnou ideológiou a fanatizmom, ktorou je časté odvolávanie sa na vedu a vedecké metódy. V mene vedy je odmietnutá metafyzika s jej tzv. pseudoprobémami a nahradená rovnako absolutistickou koncepciou sveta, avšak tentoraz založenou akoby na vedeckých (teda overených) základoch (Váross 1947, 123). A z ďalšej Várossovej analýzy tiež vysvitne, prečo je to tak. Veda je tu vďaka svojim presným a konkrétnym metódam považovaná za dostatočný prostriedok legitimity, ospravedlnenia akejkoľvek fanatickej viery. To isté robí aj každá totalitárna ideológia, keď sa odvoláva na vedu. Pokúša sa vytvoriť zdanie legitimity, zdanie objektivity, vedeckosti. Toto zdanie má vyvolať napríklad skúmanie dejín ako prírodného procesu (Arendtová 1996, 479). Vynára sa prinajmenšom ešte jedna aktuálna (aktuálna vzhľadom na súčasnú globálnu spoločenskú krízu) spojitosť: Obidva systémy (totalitárna ideológia a fanatizmus) sa objavujú vo zvlášť vypätých spoločenských situáciách, keď sociálna nerovnováha a s ňou späté sociálne napätie, rozpor medzi štruktúrou spoločnosti na jednej strane a potrebami a záujmami jej častí na strane druhej dosahujú vrchol a táto situácia sa stáva čoraz neznesiteľnejšou. Vtedy sa mobilizujú všetky intelektuálne a emocionálne sily, aby ľudia prekonali vonkajší tlak a dosiahli slobodu. A vtedy sa aj „obyčajná“ teoretická filozofia môže stať ideológiou, ktorá navyše môže získať prívlastok „fanatická“ (Váross 1947, 137), resp. „totalitárna“.

Z toho Váross vyvodzuje záver: Napriek svojej rôznorodosti a vnútornej špecifickosti všetky druhy fanatizmu sú koniec koncov ideologické. Ideológia fanatizmu zjednocuje myslenie a konanie, spája fanatických jednotlivcov so sfanatizovanými masami (Váross 1947, 133). A to je opäť niečo, čo ju spája s totalitarizmom. Všetky totalitárne režimy majú spoločné to, že sú schopné mobilizovať jednotlivcov a organizovať ich ako masy. Táto mobilizácia má zároveň za cieľ premeniť (občiansky, politický) ľud na prostý konglomerát ľudí. A pritom jednu z rozhodujúcich úloh zohráva práve totalitárna ideológia.

Záver. Možno by sa dalo Várossovej koncepcii fanatizmu kadečo vyčítať. Napokon, sám Váross si uvedomoval niektoré jej slabiny a nedostatky, ktoré sa snažil za svojho života korigovať. No nikto mu nemôže uprieť, že sa stal v skúmaní tejto problematiky na Slovensku priekopníkom a na dlhé roky jej jediným reprezentantom. Nech sa teda ktokoľvek bude u nás v budúcnosti ňou zaoberať, nemal by ho obísť. Už aj preto, že je tu na čo nadviazať a byť právom na to hrdý.

Literatúra

- ARENDOVÁ, H. (1994): Co je autorita? In: *Krize kultury. (Čtyři cvičení v politickém myšlení)*. Praha: Mladá fronta.
- ARENDOVÁ, H. (1995a): *Eichmann v Jeruzalémě*. Praha: Mladá fronta.
- ARENDOVÁ, H. (1996): *Původ totalitarismu I – III*. Praha: Oikoymenh.
- ARENDOVÁ, H. (1995b): *O násilí*. Praha: Oikoymenh.
- ARENDOVÁ, H. (2011): *O revoluci*. Praha: Oikoymenh.
- AVTONOMOVA, N. S. (1988): *Rassudok. Razum. Racional'nost'*. Moskva: Nauka.

- BADIOU, A. (2012): *Chvála lásky. Rozhovor s Nicolasom Truongom*. Bratislava: INAQUE.
- BARTKO, M. (1998): Marian Váross alebo problém fanatizmu. *Filozofia*, 53 (2), 127-130.
- BARŠA, P. (2007): *Síla a rozum. Spor realismu s idealismem v moderním politikém myšlení*. Praha: FILOSOFIA – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ.
- BAUMAN, Z. (2002): *Modernost' a holokaust*. Bratislava: Kalligram.
- BAUMAN, Z. (2000): *Myslet sociologicky. Netradiční uvedení do sociologie*. Praha: SLON.
- BĚLOHRADSKÝ, V. (2009): *Společnost nevolnosti. Eseje z pozdější doby*. Druhé vydání, opravené a doplněné. Praha: SLON.
- BURAJ, I. (2013): Politická zmena sveta podľa Alaina Badioua. *Filozofia* 68 (8), 652-664.
- FOUCAULT, M. (1993): *Dějiny šílenství. Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha: Lidové noviny.
- FOUCAULT, M. (1994): Foucault étudie la raison d' État. In: Foucault, M.: *Dits et écrits 3*. Paris: Gallimard, 801-805.
- HEGEL (1970): Filozofia dejín. In: *Antológia z diel filozofov, zv. 6. Novoveká racionalistická filozofia*. Bratislava: Epoque, 705-759.
- KOPSOVÁ, R. (1998): Filozofický disent na Slovensku v 70-tych a 80-tych rokoch. In: Kollár, K., Kopčok, A., Pichler, T. (ed.): *Dejiny filozofie na Slovensku v XX. storočí*. Bratislava: INFOPRESS, 374-387.
- KOVÁČ, D. (1993): Marian Váross – iniciátor jednej zaniknutej psychologickkej disciplíny. In: *Jeden a všetky životy Mariana Várossa*. Bratislava: Filozofický ústav SAV a Nadácia Milana Šimečku.
- RAWLS, J. (1997): *Politický liberalizmus*. Prešov: SLOVACONTACT.
- SEDOVÁ, T. (1998): Axiológia M. Várossa – východiská a perspektívy. In: Kollár, K., Kopčok, A., Pichler, T. (ed.): *Dejiny filozofie na Slovensku v XX. storočí*. Bratislava: INFOPRESS, 424- 435.
- TONKLI-KOMEL, A. (2012): Politickosť v iných javových podobách Hannah Arendt. *Filozofia*, 67 (10), 805-818.
- UHER, J. (1998): Prínos Mariana Várossa do slovenskej filozofie. In: Kollár, K., Kopčok, A., Pichler, T. (ed.): *Dejiny filozofie na Slovensku v XX. storočí*. Bratislava: INFOPRESS, 416-423.
- VÁROSS, M. (1998): Gnozeologický a logický aspekt fanatizmu. *Filozofia*, 53 (2), 120-126.
- VÁROSS, M. (1947): *Le fanatisme. (Une analyse psychologique et axiologique)*. Thèse pour le doctorat ès lettres de l' Université de Paris. Paris: Sorbonne.
- VÁROSS, M. (1993): Z denníkových záznamov Mariana Várossa. In: *Jeden a všetky životy Mariana Várossa*. Bratislava: Filozofický ústav SAV a Nadácia Milana Šimečku.

Príspevok bol finančne podporený grantom Ministerstva školstva SR Vega č. 1/0778/13 *Vôľa k poriadku: normy a sociálna koordinácia konania*.

Ivan Buraj
 Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK
 Šafárikovo nám. 6
 818 01 Bratislava 1
 SR
 e-mail: buraj@fphil.uniba.sk